

ارزیابی عملکرد بلدیه تهران در نظارت بر قیمت نان در دوره پهلوی اول^۱

جعفر آفازاده

دانشیار گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

محسن پرویش^۲

مدرس گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

چکیده

رضاشاه پهلوی پس از دستیابی به قدرت با سیاست‌های تمرکزگرایانه و تجددآمرانه دست به اصلاحات سیاسی، اداری و اجتماعی زد. مدیریت امور شهری و شهرداری‌ها از جمله حوزه‌هایی بود که در آن اصلاحات ساختاری و اداری صورت گرفت. یکی از وظایف بلدیه‌ها در آن دوره نظارت بر قیمت نان بود. احتکار غلات و آرد و کمبود و گران شدن نان در تهران وضع نابسامانی به وجود آورده بود. این مقاله، با تکیه بر منابع مکتوب و به‌ویژه اسناد رسمی، به این پرسش پاسخ داده که بلدیه تهران برای رفع مشکل کمبود نان و نظارت بر قیمت آن چه راهکاری در پیش گرفت و دست به چه اقداماتی زد؟ حکومت پهلوی کوشید با برگزیدن فردی نظامی، سرهنگ کریم خان بوذرجمهری، به ریاست بلدیه تهران امور شهری به‌ویژه مسئله نان را مدیریت کند. این اقدام مؤثر افتاد و بلدیه تهران تا حد زیادی اختیار امور را در دست گرفت و دست به اصلاحاتی اساسی زد. اصلاحاتی که شامل صدور دفترچه بهداشت، بازرسی از دکاکین نانوايي، تعیین ساعات کار نانوايي‌ها، کاهش قیمت و نوشتن آیین‌نامه کیفر گران‌فروشان و تصویب و اعمال نظام‌نامه‌های صنفی و ارزاقی بود.

کلیدواژه‌ها: نان در تاریخ ایران، بلدیه در دوره پهلوی، مسئله نان، قیمت نان.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۰

۲. رایانامه (مسئول مکاتبات): mohsen.parvish@yahoo.com

مقدمه^۳

بحران نان و افزایش نرخ ارزاق و اجناس در کنار اقدامات محتکران غلات، چالش مهمی برای دولت‌های ایران در دوره معاصر بوده است. چالشی که دولت رضاشاه پهلوی هم کم‌وبیش با آن دست به‌گیریان بود. دانسته است که رضاشاه با تمرکزگرایی و نوسازی، دست به اصلاحات سیاسی، اجتماعی و اداری زد. اصلاحاتی که خود نیازمند نهادهای مهمی از جمله بلدیّه بود. در دوره پهلوی اول بلدیّه کارکردهای مهم عمرانی، اجتماعی، ساخت و ساز شهری و اقتصادی داشت. این مقاله به عملکرد بلدیّه تهران در نظارت بر نانوائی‌ها و مهار قیمت نان می‌پردازد و در پی پاسخ به این پرسش است که بلدیّه تهران برای رفع مشکل کمبود نان و نظارت بر قیمت آن چه راهکاری در پیش گرفت و دست به چه اقداماتی زد؟

سازمان و ساختار بلدیّه تهران

دوره قاجار به‌ویژه عصر ناصری را می‌توان به عنوان نقطه عطفی در تاریخ ایران قلمداد نمود. چرا که در کنار ورود اروپائیان به ایران و واگذاری امتیازات بی‌شمار به بیگانگان، اوضاع فرهنگی و اجتماعی نیز دستخوش تغییر و تحول می‌شود. دولتمردان ایرانی در اثر بهره‌برداری از الگوهای فنی و تکنولوژیک غرب، شیفته تمدن غرب شدند. همزمان با ورود مظاهر غربی به ایران، یکی از حوزه‌هایی که دستخوش تغییر و تحول تدریجی شد حوزه

۳. پیش از این مرتضی ابراهیمی و سهیلا ترابی فارسانی در مقاله «نقش بلدیّه در کنترل بازار در دوره پهلوی اول» با نگاهی کلان در گستره ایران به کارکرد بلدیّه در دوره پهلوی اول و پیش از آن پرداخته‌اند و البته اشاراتی هم به بلدیّه تهران داشته‌اند (ابراهیمی و ترابی فارسانی، ۱۳۹۵). شهرام یوسفی فر و زهره شیرین‌بخش در مقاله‌ای با عنوان «بلدیّه و اصناف؛ چالش‌های مدیریت شهری نوین در دوره پهلوی اول» به رابطه دوسویه اصناف و بلدیّه و همچنین علل مخالفت با آن را پرداخته‌اند (یوسفی فر و شیرین‌بخش، ۱۳۹۸). مسعود سید بنکدار و شهرزاد محمدی آئین هم در مقاله «بررسی اهمیت موضوع نان در تحولات سیاسی اجتماعی شهر اصفهان دوره پهلوی اول (۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ش)» به وضعیت نان شهر اصفهان و اقدامات بلدیّه این شهر در راستای تامین نان و ارزاق می‌پردازند (سید بنکدار و شهرزاد محمدی آئین، ۱۳۹۶).

شهرسازی و تغییرات شهری بود؛ در ۱۲۶۷ق، کوچه‌های ارگ شاهی در تهران را هموار و سنگ فرش نمودند که راه کالسکه‌رو و صاف باشد.^۴ در این دوره امور تنظیف تهران به عهده عده‌ای بود که آن‌ها را محتسب می‌نامیدند، علاوه بر آن محتسب عامل نظارت بر اصناف و بازارها بود^۵ و می‌بایست بر قیمت‌ها نظاره داشته و متخلفان را مجازات نماید.^۶ در زمان مشروطه در جهت سامان دادن به امور شهری، برای نخستین بار تشکیلاتی به نام بلدیۀ تأسیس شد. هدف از تأسیس انجمن بلدیۀ، حفظ منافع شهرها و ایفای حوائج اهالی شهرنشین اعلام شد. نخستین قانون بلدیۀ در ۲۰ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵ق در ۱۰۸ ماده به تصویب رسید. انجمن بلدیۀ برخلاف آمال و اهداف خود در انجام وظایف اولیه خود از جمله تأمین بودجه و پرداخت حقوق کارکنان ناکام ماند،^۷ اما به رغم مشکلات مالی و موانع پیش رو، اقدامات عمرانی، بهداشتی و ... در سطح شهر انجام داد. از جمله این اقدامات مهم روشنایی خیابان‌ها و شماره‌گذاری خانه‌ها برای تسهیل در پیدا کردن آدرس می‌باشد.^۸

پس از کودتای ۱۲۹۹ش، اقدامات مهمی برای بازسازی تشکیلات بلدیۀ انجام گرفت، ولی نتوانست رضایت عمومی را برای تغییر چهره تهران جلب نماید، تا اینکه در سال ۱۳۰۹ش قانون جدید بلدیۀ به تصویب رسید و قانون سال ۱۳۲۵ق را لغو و انجمن بلدی و تشکیلات بلدیۀ با وظایف و تعاریف جدیدی روبه‌رو شد. برای اجرای سریع اصلاحات آمرانه و دستوری در فضای شهری تهران، در این قانون رییس اداره بلدیۀ از طرف وزارت داخله معین می‌شد که مسئول اجرای اصلاحات بلدی بود که از طرف دولت و انجمن بلدی تصویب می‌شد.^۹ در ۳۱ خرداد ۱۳۰۹ش نظامنامه داخلی انجمن بلدیۀ تهران

۴. امین الدوله، ۱۵.

۵. شیخلی، ۱۱۸.

۶. اشرف، ۱۳.

۷. نشریه انجمن بلدی، ۱۳۲۵ق، ش: ۱.

۸. کشکول، ۱۳۲۶ق، ش: ۳۴: ۱.

۹. ساکما، ۵۱۰۶-۲۹۳-۹۸.

و توابع در ۴۳ ماده به تصویب رسید. که بر اساس آن، حدود و عملیات آن بر طبق ماده ۳۶ نظامنامه بلدی عبارت بود از:

شمال: کلیه شمیرانات تا انتهای آبشار پس قلعه

شرق: تا ساحل شرقی قریه جاجرود

جنوب: تا زاویه مقدسه

غرب: تا قسمت غربی قصبه کرج^{۱۰}

انجمن بلدی تهران مطابق قانون مصوب ۳۰ اردیبهشت ۱۳۰۹ روز شنبه ۲۱ تیر ماه ۱۳۰۹ اولین جلسه خود را تحت نظارت حکمران تهران و با عضویت یازده نفر از منتخبین و با حضور ریاست بلدیة تشکیل داد. در این جلسه بر طبق ماده ۱۲ نظامنامه بلدیةها، اعضای هیأت رئیسه انجمن بلدیة تهران انتخاب شدند.^{۱۱} ضمن اینکه از همان سال ۱۳۰۲ که سردار سپه به نخست‌وزیری رسید، کریم آقا به کفالت بلدیة تهران منصوب شد.^{۱۲} در طول نزدیک به ده سال ریاست بوذرجمهری بر بلدیة تهران، مقررات و نظامات ارزاقی و اصنافی زیادی وضع شد. در مکاتبات رئیس‌الوزراء با سرهنگ کریم آقاخان بوذرجمهری شهردار تهران در خصوص قیمت نان و کنترل آن تأکید شده بود. چنانکه در سال ۱۳۱۱ در اثر مکاتبه ریاست‌وزرا و بلدیة تهران کمیسیونی برای تعیین قیمت و کیفیت نان تهران شکل می‌گیرد.^{۱۳}

وضع نان و سایر مواد غذایی در تهران از کودتای سوم اسفند تا تشکیل پهلوی اول موضوع نان و پیدایش بحران‌های اجتماعی و سیاسی ناشی از آن همواره به‌عنوان یکی از گرفتاری‌های حکومت‌های ایران در دوره معاصر بود. از آنجا که نان و گوشت به‌عنوان

۱۰. ساکما، ۳۱۰/۵۴۷۲۴.

۱۱. همانجا.

۱۲. ساکما، ش سند ۳۴۰/۶۰۸۰.

۱۳. ساکما، ۳۱۰/۷۰۶۳۵.

نیازهای اولیه یک خانواده ایرانی محسوب می شده است می توانسته به عنوان پاشنه آشیل یک حکومت هم محسوب شود که در بهم زدن اوضاع و برپا نمودن آشوب نقش اساسی ایفا نموده است. در کنار ضعف زیرساخت های ارتباطی کشور، قحطی های طبیعی (کمبود بارش و خشکسالی) و قحطی های ساختگی ناشی از احتکار و افزایش قیمت ها، نقش مهم و کلیدی در ایجاد بحران نان در ایران داشت.^{۱۴}

موضوع نان در دوره قاجار به عنوان یک مسأله مهم حکومتی به شمار می رفت. کمبود نان و قحطی هایی که از سال های قبل شروع شده بود در ۱۲۸۸ ق به مرحله خطرناک و غیر قابل کنترلی رسید؛ مردم در کنار فقدان امنیت اجتماعی، نگران کمبود و افزایش قیمت فوق العاده نان و سایر اقلام خوار و بار و مایحتاج عمومی بودند. مردم از سراسر ایران و به ویژه شهرهای اطراف تهران مانند قم، برای پیدا کردن آذوقه به سوی تهران سرازیر می شدند. در این حالت حکومت مرکزی چاره کار را در توزیع نان با کیفیت بسیار پایین در میان فقرا دید.^{۱۵} این قحطی ها تبعات فراوانی داشت که از آن جمله می توان به تلف شدن مردم بر اثر گرسنگی، افزایش بی سابقه قیمت مواد غذایی، ناامنی اجتماعی و... اشاره نمود. کمبود و گرانی نان و مواد غذایی، نگرانی های فراوانی برای مردم ایجاد نموده بود و از مسئولان بلدیه انتظار حل این مشکلات را داشتند، چرا که هدف از تأسیس بلدیه، حفظ منافع شهرها و ایفای حوائج اهالی شهرنشین بود. از آن مهم تر در ماده ۷۰ انجمن بلدیه، تعیین و تعدیل نرخ گوشت و نان و سایر ارزاق به عنوان یک وظیفه اصلی ذکر شده بود.

در دوره پهلوی اول هم مشکلات نان مردم تهران ادامه داشت. کمبود و گران شدن نان در تهران در کنار افراد محتکر اوضاع نابسامانی را برای حکومت به وجود آورد. بعد از کودتای سوم اسفند و افزایش قدرت حکومت مرکزی، ابتکارات دولت و اداره بلدیه برای حل بحران نان بیشتر و متنوع تر شد. یکی از اقدامات بلدیه تهران در این دوره صدور مقررات

۱۴. شهری، ۳۹۳-۳۹۴.

۱۵. نظام السلطنه مافی، ۵۴.

جدید در حوزه فعالیت نانوایی‌ها بود؛ بر اساس این قوانین تمامی مغازه‌ها به‌جز نانوائی در روز جمعه تعطیل بود. پخت نان نخش (کم وزن) هم به‌طور کلی ممنوع شده بود. علاوه بر آن برای افزایش سلامتی و بهداشت نان، هر نانوا وظیفه داشت سکویی از جنس کاشی بسازد تا نانی که از تنور بیرون می‌آمد را بر روی آن بیندازد.^{۱۶} در این دوره اهمیت سیاسی وضعیت نان بیش از پیش خود را نشان می‌دهد؛ زمانی که آرتور میلسپو در ۱۳۰۱ش ریاست خزانه ایران را برعهده گرفت یکی از نخستین اقدامات او خرید واگن‌های موتوری و تریلر برای حمل غله بود. وی اهمیت دخالت‌های دولت در قیمت و کیفیت نیازهای شهری را با تعبیر «رفتار اداره ارزاق صرفاً یک نماد از قابلیت دولتی نیست بلکه نشانه‌ای از نگرش سیاسی دولت به مردم است» را تصدیق می‌کند.^{۱۷} علی‌رغم تحرکات گسترده‌ای که اداره بلدیه تهران برای سروسامان دادن به وضعیت نان انجام داد، اما تا رسیدن به وضع مطلوب و تأمین رضایت مردم تهران فاصله زیادی داشت.^{۱۸}

کیفیت و قیمت نان و نظارت بر آن

نارضایتی مردم از کیفیت پایین و قیمت بالای نان، ضرورت نظارت بلدیه بر مسأله نان را بیشتر می‌کرد. بلدیه برای جلب رضایت مردم و رفع مشکل، اقداماتی از قبیل درخواست تأسیس نانوائی جهت تأمین نان، لزوم تصفیه حساب بلدیه با نانوائی‌ها، پرداخت طلب آن‌ها، مبارزه با احتکار، گران‌فروشی و کم‌فروشی انجام می‌داد.^{۱۹} هدف این بود تا جلوی اعتراضات شهری و ناآرامی‌های اجتماعی را بگیرند، چرا که دولت مسئولیت قیمت غلات و نان و کنترل کیفیت آن را برعهده داشت و مسئولین اداره امور غله و نان باید نقش خود را با

۱۶. فلور، ۱۹۰.

۱۷. همو، ۱۹۱.

۱۸. ساکما، ۲۹۳/۴۴۵۸۹؛ اطلاعات، ۱۳۰۹، ش ۱۰۴۰: ۱؛ مختاری اصفهانی، ۱۱۵.

۱۹. میلسپو، ۸۲.

مهارت تمام ایفا می نمودند. زیرا نان غذای اصلی اکثریت مردم بود و وجود آن در نانوایی ها، در سربازخانه ها، در دست مأمورین نظمیه و کارگران و در سر سفره عموم مردم نه تنها نشانه کفایت، بلکه دلیل بر سیاست مردم گرایی دولت نیز به حساب می آمد و مدیریت بحران نان در بقای کابینه ها هم مؤثر بود.

از اول مرداد ۱۳۰۹ مسئولیت نان شهر تهران به عهده بلدیة واگذار شد و خبازخانه هم ضمیمه سرویس ارزاق و اصناف بلدی گردید. در قراردادی که در ۵ مرداد ۱۳۰۹ نمایندگان صنف خباز آن را در بلدیة امضا نمودند، این صنف تعهداتی به عهده گرفتند؛ برای تهیه انبارهای غله بر اساس اصول جدید و مخارج خبازخانه، هر عضو صنف موظف بود، هر ده روز مبلغ مشخصی را به صندوق بلدیة پرداخت نماید. همچنین برای تعدیل قیمت نان، نرخ گندم و نرخ نان شهر در مواقع لزوم مثل سایر ارزاق از طرف اداره بلدیة تعیین می گردید.^{۲۰} علاوه بر این، بر اساس متمم قرارداد خبازخانه که به تصویب ریاست کل بلدیة رسیده بود، اداره بلدیة برای کمک به تهیه نان شهر، مقدار شصت هزار خروار گندم مطابق تقسیم صنفی به دوازده قسط ماهیانه به خبازان باید می داد و هر یک از آن ها باید به تناسب طبع روزانه و بر طبق التزامی که سپرده بودند سهم خود را برده و وجه نقد می دادند. بلدیة برای کیفیت نان نیز مقررات سختگیرانه ای وضع کرده بود؛ از جمله اینکه نان هر خبازی که خوب و مرغوب نبود، تمام پخت آن یک روز به نفع ایتم و فقرا ضبط می شد. همچنین برای کنترل میزان گندم وارده به شهر و شناخت خریداران و جلوگیری از احتکار، خرید و فروش گندم فقط در میدان مخصوص بلدیة انجام می شد و در خارج از این مکان اکیدا ممنوع بود. بلدیة معادل شصت هزار خروار گندم که تقریباً نصف مصرف سالیانه تهران بود از انبار دولتی از قرار خرواری پانزده تومان خریداری و به همان قیمت به صنف خباز می فروخت و مبلغ آن را به دوازده قسط ماهیانه دریافت می کرد. نصف دیگر احتیاج شهر را خبازان شخصا از گندم متفرقه تهیه و به مصرف می رساندند و برای انجام این امر

قراردادهایی با آن‌ها منعقد می‌شد.^{۲۱} کلیه اجناس به میدان بلدی وارد و تحت نظر مامورین مخصوص پس از برداشتن آمار کامل، هر کدام مرغوب و بی عیب می‌بود به تناسب بین خیابان تقسیم و با گندم انبار دولتی در اماکن و کاروانسراهای مشخص چندین بار بوجاری می‌شد، سپس اجازه داده می‌شد که این دو نصف را مخلوط و به آسیاب‌های معین که همه تحت نظر بلدی قرار گرفته بودند و با حضور نماینده و مفتش اداره بلدی حمل کرده و تبدیل به آرد می‌کردند. آن گاه اجازه طبخ داده می‌شد و نان پخت شده از قرار یک من نه عباسی به فروش می‌رسید.^{۲۲}

انضمام خیابانخانه به بلدی تهران بازتاب خوبی در جامعه نداشت، چرا که از زمانی که این خبر منتشر شد، خیابان از ترتیب و قوانین معینی که موظف به انجام آن بودند استتکاف می‌ورزیدند و از پرداخت وجه به‌طور معمول و صدور جنس خودداری می‌کردند و به اقدامات اداره بلدی هم ترتیب اثری نمی‌دادند. این در حالی است که بلدی این بهانه را فقط عاملی برای تهیه جنس قاچاق از جمله آرد و مواد غذایی عنوان می‌کرد که به وسائل مختلف به شهر وارد می‌کردند. از آن گذشته این مسأله موجب می‌شد که گندم بلدی مصرف نشده بماند و باعث خرابی و فساد نان شهر هم می‌شد. به همین دلیل کلیه خیابان از طرف سرتیپ کریم آقا بوذرجمهری رئیس بلدی تهران به بلدی احضار شدند و در خصوص قیمت و کیفیت نان اخطارهایی به آنان داده شد.^{۲۳}

به نظر می‌رسد برخی از مشکلات نان تهران و مشکلات ناشی از گرانی و کیفیت پایین آن، به سوء عملکرد نانوایان و همچنین بلایای طبیعی مثل آفات و هجوم ملخ‌ها به مزارع گندم بر می‌گشت. این عوامل به گرانی نان در تهران دامن می‌زد. به همین دلیل بلدی در سال ۱۳۱۰ش به منظور بهبود کیفیت نان، قانونی را مصوب نمود که طبق آن عوارضی از صنف

۲۱. همانجا.

۲۲. بلدی، ۱۳۱۰، ش ۷ و ۸: ۲۰۲.

۲۳. ساکما، ۱۰۲۳۸۸/۱۰: ۲۴۰.

خباز جهت تأمین هزینه‌های شهری دریافت می‌شد.^{۲۴} این قانون نه تنها نتوانست باری از مشکلات مردم بردارد بلکه به‌عنوان معضل تازه‌ای برای حکومت تبدیل شد. چرا که نانوایان سودجو یا نان را بیشتر از قیمتی که بلدیة تعیین کرده بود می‌فروختند و یا اینکه نان را با کیفیت بسیار پایینی پخت می‌کردند تا اینکه بلدیة تصمیم گرفت این مصوبه را لغو نماید.^{۲۵}

در این بین بسیاری از نمایندگان مجلس، نتیجه دخالت بلدیة در امر ارزاق را جز گران شدن اجناس نمی‌دانستند و بر آزاد و رقابتی بودن بازار تأکید داشتند، چرا که بازار رقابتی سبب فراوانی نان و بهبود کیفیت آن می‌شد. از دید نمایندگان بلدیة می‌بایست یک مقدار گندم ذخیره در انبارها داشته باشد که اسباب اطمینان خاطر مردم باشد تا اگر چنانچه زمانی محترکین خواستند سوءاستفاده کنند و به‌واسطه کمی جنس بخواهند قیمت جنس را بالا ببرند، بلدیة یک مقداری جنس ذخیره داشته باشد و آن‌ها را به یک قیمتی بفروشد و نگذارد مشکلاتی برای مردم به‌وجود آید.^{۲۶}

راهکارها و اقدامات بلدیة

مشکلات معیشت مردم و ضرورت توجه به آن در دوره قاجار به چنان درجه‌ای از اهمیت رسیده بود که به روایت طنز، در مجلس به غیر از مسأله نان و گوشت شهر تهران سخنی دیگر زده نمی‌شد.^{۲۷}

یکی از وظایفی که بلدیة علاوه بر تأمین نان مردم باید انجام می‌داد، تأمین اجناس و

۲۴. ساکما، ۲۷۴۴/۲۹۰.

۲۵. بلدیة، ۱۳۱۰، ش ۸ و ۷: ۱۸.

۲۶. مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۱۳۱۲، دوره نهم، جلسه ۴۰.

۲۷. ظهیرالدوله، ۲۴۸.

مبارزه با کم فروشی، احتکار و گران فروشی ارزاق بود.^{۲۸} بلدیہ بر این امر تأکید داشت که اگر بر مسأله ارزاق و مایحتاج مردم رسیدگی و نظارت سخت گیرانه نداشته باشد احتمال سوء استفاده برخی از اصناف از جمله خبازان وجود دارد.^{۲۹} این گونه اقدامات و قراردادهایی که بلدیہ با اصناف می بست می توانست کمبود نان پایتخت را جبران نماید.^{۳۰} در این راستا مهم ترین اقداماتی که بلدیہ تهران در راستای کنترل قیمت ها انجام داد عبارتند از:

۱. نصب برچسب قیمت

یکی از اقداماتی که بلدیہ در جهت مقابله با گرانی و کنترل قیمت ها انجام داد جمع آوری گزارش های روزانه درخصوص افزایش نرخ نان و سایر اقلام در تهران بود. از سویی دیگر عریضه های ارسالی زیادی به دربار شاهنشاهی از سراسر کشور درخصوص کمبود، گرانی و اختلاط آرد جو و گندم نانویی ها و درخواست بهبود کیفیت و تثبیت قیمت فرستاده می شد. بنابراین شخص رضاشاه نیز از چند نرخ بودن قیمت ها گلایه می کرد و از اینکه قیمت انواع مواد غذایی از کوچه ای به کوچه دیگر فرق داشت اظهار ناراحتی می کرد و می گفت مگر می شود یک شهر ده نرخ داشته باشد. بلکه باید جنوب، شمال، شرق و غرب قیمت همه چیز یکنواخت باشد. برای پاسخ به این دغدغه شاه، بلدیہ تهران به کمک مأمورین شهربانی اتیکت را معمول کردند و برای تمام اجناس قیمت تعیین نمودند و مأمورین هم وظیفه نظارت بر قیمت ها را برعهده گرفتند.^{۳۱}

این مسأله بارها در مجله بلدیہ به صورت اخطار بیان شده بود که حتما باید اجناس با اتیکت فروخته شود و در صورت رعایت نکردن این قانون صاحب دکان با مجازات

۲۸. فلور، ۹۲.

۲۹. ساکما، ۲۹۳/۶۶۸۰۰.

۳۰. کام، ۵۶ ج/۱/۱۷/۱۹۹/۸؛ اطلاعات، ۱۳۰۸، ش ۷۶۸: ۵.

۳۱. بهبودی، ۳۲۸.

سنگینی روبه‌رو می‌شد.^{۳۲}

۲. قیمت‌گذاری دستوری

نظارت بر بازار و کنترل قیمت کالاهای اساسی از طریق قیمت‌گذاری دستوری اجناس یکی از ساده‌ترین روش‌هایی بود که بلدیه تهران برای تنظیم بازار و مبارزه با گران‌فروشی انتخاب کرده بود. بلدیه تهران به منظور اجرای این روش یک سری راهکارهایی از جمله اصلاح نظام قیمت‌گذاری و تعیین قیمت کالاهای بر روی آن در مغازه‌ها، بررسی دلایل افزایش قیمت‌ها و فروش کالاهای اساسی به اصناف با قیمت مشخص را پیشنهاد داده بود. نمونه‌ای از این تعیین نرخ‌گذاری بلدیه تهران را می‌توان در ارتباط با دستور بلدیه تهران به حکام ایالات و ولایات مبنی بر ارسال نرخ ماهیانه اجناس و ارزاق محلی مشاهده نمود.^{۳۳} در همین راستا بلدیه تهران و نخست‌وزیری در خصوص تشکیل کمیسیون تعیین و تعدیل نرخ اجناس مورد احتیاج عامه در بلدیه تهران مکاتبات زیادی انجام دادند.^{۳۴}

اگرچه بلدیه تهران، قیمت ثابتی برای اجناس تعیین کرده بود ولی به هیچ وجه نتوانست آن را به صورت کامل اجرا نماید و جلوی گران‌فروشی را بگیرد. برای حل این مسأله سیاست آمرانه به کار گرفته شد و وزیر جنگ پهلوی، سر‌تپ نخجوان از نخست‌وزیری درخواست کرد تا لیستی از تمام کالاهای همراه با قیمت آن‌ها تهیه شود و همراه با بازرسانی برای نظارت به بازار فرستاده شود.^{۳۵} روزنامه عصر حدید هم در باب تعیین قیمت ثابت در ایران اشاره می‌کند که اگرچه این مسأله در ایران رواج کامل پیدا نکرده‌است ولی تجار و مغازه‌داران باید سعی کنند این سنت خارجی را اقتباس نمایند.^{۳۶}

۳۲. بلدیه، ۱۳۱۰، ش ۷ و ۸: ۲۲۲.

۳۳. ساکما، ۲۹۰/۵۹۰۲.

۳۴. اکما، ۳۱۰/۷۰۷۲۱.

۳۵. همان، ۸۱۹.

۳۶. عصر حدید، ۱۳۰۷، ش ۵۵: ۱۶.

قیمت‌گذاری دستوری اجناس و ارزاق از جمله نان، همواره با نارضایتی‌های برخی از صنوف به‌ویژه خبازان همراه بود. در واقع این صنوف از پایین بودن قیمت نان گلایه می‌کردند و همین باعث می‌شد در برخی از موارد بلدیه تهران در خصوص حل مشکلات آن‌ها وارد عمل شود. گاهی این اعتراضات اصناف تهران به مجلس کشیده می‌شد و از عدم ترتیب بلدیه به تقاضا و خواسته‌های صنفی آنان ابزار نارضایتی می‌کردند.^{۳۷} صنف خبازان تهران جهت کنترل و نظارت بر تولید نان و نانوائی‌ها و حفظ حقوق مصرف‌کنندگان به لحاظ قیمت و کیفیت، عریضه‌هایی به مجلس و همچنین بلدیه ارسال می‌کردند.^{۳۸} یکی دیگر از پیامدهای نرخ‌گذاری اجناس، گرانی و نایابی اجناس بود. بسیاری از تجار و مغازه‌داران اجناس را در انبارها پنهان می‌کردند و به بازار عرضه نمی‌کردند، همچنین زمینه فساد و رشوه‌خواری نیز ایجاد شد.^{۳۹}

بلدیه تهران نرخ ثابت نان شهر تهران را از اول مرداد ۱۳۱۰ به‌طور ثابت هر سه کیلو نه عباسی تعیین کرده بود و به خبازها هم هشدار داده بود چنان‌چه در ظرف مدت معین نان شهر از مرغوبیت بیفتد صنف خباز ملزم است که از گندم مرغوب و اعلائی بلدیه به هر قیمتی که وارد شده است ولو چندین برابر نرخ هم باشد از بلدیه خریداری و طبخ نماید ولی به هیچ وجه نرخ نان از نه عباسی نباید بیشتر می‌شد.^{۴۰} در سال ۱۳۱۲ ش قوانین محکم‌تری از سوی بلدیه تهران وضع شد. بلدیه در این قوانین سعی کرد تا نانوایان را ملزم به رعایت قوانین و ارتقای کیفیت و تثبیت قیمت نان نماید. بر اساس این قوانین، نانوایان اجازه نداشتند نان سنگک یا نان تافتون سرد را در نزدیکی نانوائی‌های دیگر بفروشند. علاوه بر این تعداد نانوائی‌ها و منطقه فروش آن‌ها را بلدیه تعیین می‌کرد. جواز کار نانوائی هم فقط برای نانو

۳۷. کمام، ۱۹۰۷۲۷.

۳۸. ساکما، ۳۱۰/۴۰۷۱۶.

۳۹. شهری، ۳۵۰.

۴۰. بلدیه، ۱۳۰۹، ش ۲: ۳۹.

صادر می شد و صاحب یک نانوائی به شرطی که خود او نانوا می بود یا در گذشته به شغل نانوائی مشغول بوده باشد اجازه کار داشت.^{۴۱} همچنین درخصوص تعیین قیمت نان تافتون، پیشنهاد بلدیة تهران مبتنی بر یکسان کردن قیمت تافتون و سنگک با توجه به قیمت گندم خریداری بود.^{۴۲} اداره بلدیة برای جلب رضایت خبازان، مأمورین مشخصی را برای جهت بررسی و رسیدگی به مشکلات و شکایات آنها تعیین کرده بود.^{۴۳} علیرغم این، گاهی اوقات اقدامات اداره ارزاق به عنوان نهاد زیر مجموعه بلدیة در خصوص عدم تحویل به موقع سهم گندم مشکلات فراوانی را رقم می زد.^{۴۴} گاهی اعتراضات خبازان با تعطیلی نانوائی ها همراه می شد.^{۴۵}

دولت پهلوی در ۱۳۱۵ اقدام به تأسیس انجمنی نمود تا در خرید و فروش داخلی، قیمت غله را تثبیت کند اگر لازم شد مازاد آن را در خارج از کشور بفروشد. به علاوه به منظور کسب درآمد بیشتر و جلوگیری از احتکار و سایر مشکلات مربوط به عرضه نان، قیمت غله به طور سالانه تعیین می شد (قبل از آن نرخ اجناس به صورت ماهیانه تعیین می شد). به دلیل افزایش تورم غالباً قیمت تعیین شده دولت برای کشاورزان بسیار پایین بود که همین امر سبب می شد بهای نان شهری پایین نگه داشته شود. آنچه در این بین از اهمیت قابل توجهی برخوردار است اینکه قیمت های محصولات که به صورت تصنعی پایین بود، بر جمعیت روستایی کشور اثر منفی گذاشت. کشاورزان تحت فشار بودند تا با زیر پا گذاشتن خواسته هایشان مبنی بر بهبود و افزایش قیمت به مصرف کنندگان و به خصوص به نخبگان شهری یارانه پرداخت نمایند.^{۴۶}

۴۱. فلور، تاریخ نان در ایران، ۱۹۴.

۴۲. ساکما، ۳۱۰/۷۰۶۳۶.

۴۳. ساکما، ۲۶۰/۷۳۵؛ مختاری، ۴۲۱-۴۲۳.

۴۴. ساکما، ۳۱۰/۲۳۶۳.

۴۵. اطلاعات، ۱۳۰۸، ش ۹۴۱: ۷.

۴۶. فلور، تاریخ نان در ایران، ۱۹۵.

۳. جلوگیری از احتکار آرد و گران‌فروشی نان

در شکایت از وضع نان تهران، روزانه عریضه‌های زیادی درباره نانوایی‌های تهران به بلدیة ارسال می‌شد. مهم‌ترین گلایه‌های مردم شامل گران‌فروشی، عدم اخذ گواهی سلامت، عدم تهیه ترازوی مرغی و فروش نان به صورت عددی توسط نانوایان، رعایت نکردن بهداشت شخصی و محیطی، عدم مرغوبیت پخت نان، کم‌فروشی، متغیر بودن نرخ غله، شکایت از مامورین جهت گران‌فروشی، شکایت کشاورزان از متصدی و اعضای تشبیت نرخ غله و تقاضای اهالی شهرها در کاهش نرخ فروش گندم و بهای نان می‌شد.^{۴۷} وضع نان تهران کار را به جایی کشاند که اصناف تهران در خصوص احتکار و افزایش قیمت نان در پی اقدامات تعدادی از نانوایان و تجارت‌خانه‌های خارجی دست به اعتراض زدند و درخواست نظارت دولت بر اوضاع مزبور را داشتند.^{۴۸} به همین منظور بلدیة تهران برای جلوگیری از احتکار و گران‌فروشی اقداماتی را انجام می‌داد. شکایت سیدابوالفتح موسوی نسبت به یکی از خبازان تهران در خصوص کم‌فروشی و گران‌فروشی و تعیین مجازات شلاق برای وی، شرح قوانین مجازات شلاق برای خبازان قانون‌شکن نمونه‌ای از این اقدامات در دوره پهلوی اول می‌باشد.^{۴۹} مجموعه این اقدامات، تقدیر مردم از بلدیة تهران را به خاطر تأمین رضایت اهالی تهران و مبارزه با احتکار به دنبال داشت.^{۵۰}

۴. وضع نظام‌نامه‌های ارزاقی

وضع نظام‌نامه‌های ارزاقی یکی دیگر از اقداماتی بود که بلدیة تهران برای تنظیم بازار و کنترل

۴۷. ساکما، ۳۱۰/۲۵۲۹.

۴۸. همان، ۲۹۸/۱۱۷۸۷۳.

۴۹. همان، ۳۱۰/۴۰۷۲۱.

۵۰. همان، ۳۱۰/۷۰۵۸۸.

قیمت‌ها به کار می‌گرفت.^{۵۱} بنابراین برای اینکه اقدامات مؤسسات بلدی شهرهای ایالات و ولایات در امور ارزاق ترتیب منظم داشته و منطبق بر مقررات قانون و نظام‌نامه اساسی بلدیة‌ها باشد، اصناف می‌بایست اصولی را رعایت می‌کردند. در نظام‌نامه ارزاقی به مواردی اشاره شده بود؛ از جمله اینکه قیمت نان به تناسب نرخ متوسط غله در سه ماه رأس خرمن برای مدت یکسال معین شده بود.^{۵۲} بر اساس نظام‌نامه خیابان‌خانه مصوبه انجمن بلدی افتتاح دکان خبازی بدون جواز رسمی بلدیة ممنوع بود، همچنین انتقال جواز خبازی بدون اجازه کتبی بلدیة غیر قانونی بود. علاوه بر این هیچ خبازی حق طبخ و فروش نانی که در جواز او قید نشده بود را نداشت و تبدیل دکاکین از حیث نوع نان بدون اجازه بلدیة ممنوع بود.^{۵۳}

در هر دکان خبازی یک لوح نصب شده بود که قیمت نان در آن درج شده بود و هر خباز یا نانوا که از قیمت مزبور زیادتر نان خود را به فروش می‌رساند مورد تعقیب و مجازات واقع می‌شد. همچنین مقدار طبخ هر یک از دکاکین هم بر حسب مقتضیات و احتیاج محل از طرف بلدیة تعیین می‌شد و خبازانی که از طبخ مقدار معین تخلف می‌کردند هر دفعه پنج تومان که حداکثر یک جریمه خلاف محسوب می‌شد، محکوم می‌شدند. بلدیة تهران در راستای تأمین نان با کیفیت نانواها را مکلف کرده بود که در پاکیزگی و پخت نان مراقبت کافی را داشته باشند، زیرا در صورتی که نان به طور کامل پخته نشده بود یا از کیفیت پایینی برخوردار بود، علاوه بر اینکه تحت نظر مامورین بلدیة نان موجود دکان آن‌ها به نصف قیمت به فروش می‌رسید، مورد تعقیب خلافی نیز واقع می‌شدند. بلدیة تهران در راستای کنترل قیمت‌ها و نظم بازار، نانواها را موظف کرده بود که از تعطیلی خودسرانه به بهانه‌های تعمیر و غیره بپرهیزند و برای تعطیلی حتماً باید اجازه کتبی از بلدیة می‌داشتند و گرنه برای

۵۱. ساکما، ۲۹۳/۶۰۹۳.

۵۲. همانجا.

۵۳. بلدیة، ۱۳۱۲، ش ۷ و ۸: ۳۶۵.

هر روز تعطیلی بدون اجازه، به پرداخت ۵ تومان جریمه محکوم می‌شدند.^{۵۴} علاوه بر این هر خبازی موظف بود که برای هر یک باب دکان نانوايي اعم از قدیم یا جدید وجه الضمانه یا ضامن معتبر بر طبق سنگگی ۱۵۰۰ ریال، تافتونی ۱۰۰۰ ریال و لواشی ۵۰۰ ریال به بلدیة بسپارد.^{۵۵}

۵. اعمال نظام جوقه‌بندی

اعمال نظام جوقه‌بندی به عنوان یک شاخصه در تعیین و ثابت نگه داشتن قیمت‌های ارزاق و اجناس مورد استفاده قرار می‌گرفت. در واقع خبازان سنگگی و لواشی و تافتونی که سابقه صنفی داشته و خباز شناخته می‌شدند به ده قسمت (به تناسب میزان پخت یومیه) تقسیم می‌شدند و هر قسمتی جوقه نامیده می‌شد. هر جوقه مسؤل بردن ده یک از کل گندم بلدیة و خریداری نصف ده یک گندم مصرف یومیه شهر تهران به طور مستقیم و تهیه لوازم پخت نان روزانه و رسانیدن نان عالی و مرغوب و فراوانی آن در تمام طول سال بود. از بین این ده جوقه یک نفر آدم معتبر و مورد وثوق باید تعیین و به سرویس ارزاق و اصناف بلدی معرفی می‌شد. در واقع این ده نفر سر جوقه با ضمانت از یکدیگر مسؤل سرویس ارزاق و اصناف بوده و جوقه‌ها پس از دادن تأمین به سر جوقه‌ها به صورت مشترک مسؤل انجام و اجرای این مقررات برای مدت یکسال بودند.^{۵۶} به طور کلی وظیفه جوقه‌ها شامل موارد زیر می‌شد:

الف) خرید یک دهم گندم شهری

ب) تأمین ۵ درصد مصرف روزانه گندم شهر تهران

ج) فروش سریع و روزانه نان با کیفیت و مرغوب در طول سال.^{۵۷}

۵۴. بلدیة، ۱۳۱۲، ش ۷ و ۸: ۳۶۷.

۵۵. همان، ۱۳۱۲، ش ۷ و ۸: ۳۷۱.

۵۶. همان، ۱۳۰۹، ش ۲: ۳۹.

۵۷. فلور، تاریخ نان در ایران، ۱۹۲.

۶. نظارت در معاملات و تأمین گندم مورد نیاز تهران از شهرهای دیگر

یکی دیگر از اقداماتی که بلدیة در راستای کنترل قیمت‌ها انجام داده بود، نظارت در معاملات بود. بر این اساس از تاریخ ۲۱ مرداد ۱۳۱۰ خرید و فروش و حمل و نقل اجناس به خصوص گندم آزاد گردید و برای اعمال نظارت تامه در معاملات خباز و تهیه احصائیه کامل و جلوگیری از احتکار و بالاخص تقسیم متناسب گندم مرغوب بین عموم خبازان، در قسمت جنوبی باغ فردوس که جزو املاک بلدیة بود میدان جدیدی برای تمرکز گندم احداث شد و مقرر شد کلیه گندم و آرد اعم از مصرف عمومی یا خصوصی به آنجا وارد و پس از برداشتن صورت جامع از آنجا خارج شود. بنابراین اولین قدم در این مسأله تهیه انبارهایی بود که بر طبق اصول جدید باید ساخته می‌شد تا باعث خرابی اجناس نشود.^{۵۸}

علاوه بر این یکی از اقدامات بلدیة برای کنترل نوسانات قیمتی تأمین گندم شهر تهران از شهرهای دیگر از جمله خراسان بود که گاهی مشکلاتی را برای این شهرها به دنبال داشت. چنانکه گزارش پاکروان استاندار استان خراسان به نخست وزیری در خصوص حمل گندم از خراسان به تهران و کمبود گندم در مشهد حکایت از این موضوع داشت.^{۵۹} اعلامیه‌های مختلف درخصوص نحوه پخت نان، جلوگیری از احتکار اجناس توسط مردم، اخذ اطلاعات خانوار توسط خبازان، منع خروج ارزاق از شهر، تشکیل کمیسیون ارزاق، منع تجارت غلات در تهران از دیگر اقدامات بلدیة برای تنظیم قیمت نان پایتخت به‌شمار می‌رود.^{۶۰}

۷. رسیدگی به عرایض خبازان تهران و امور بهداشتی آنان

رسیدگی به عریضه‌های خبازان و دکاکین تهران مبنی بر درخواست افتتاح خبازی و صدور

۵۸. بلدیة، ۱۳۰۹، ش ۲: ۴۰.

۵۹. ساکما، ۳۱۰/۲۵۶۷.

۶۰. همان، ۲۴۰/۵۰۹۷.

اجازه پخت نان، شکایت از اقدامات اداره ارزاق در خصوص عدم تحویل سهم گندم و مزایده فروش حق النصفی و حق السکنای نانوائی تنها بخشی از مشکلات و مطالبات این صنف می‌باشد.^{۶۱} در ۱۳۰۹ قراردادی بین بلدیۀ تهران و صنف خباز تهران درباره فروش گندم به صنف خباز جهت تهیه نان ساکنان شهر تهران انجام شد که تا حدودی توانست از بار این مشکلات بکاهد.^{۶۲} در ارتباط با مقررات صحی و ارزاقی دکاکین خبازی و کارگران آن‌ها مورخه ۱۳۰۹/۹/۹ بلدیۀ تهران در حوزه نان یک سری قوانینی وضع کرده بود از جمله:

۱. دکاکین خبازی باید مطابق مقررات بلدی که ضمن اعلان جداگانه اخطار گردیده طوری ساخته شود که همیشه پاک و تمیز بوده، کف دکان و دیوار اطراف آن را تا دو متر بتوان شست و شو داد.

۲. داخل دکان و اطراف خمیرخانه باید همیشه تمیز و عاری از مگس باشد و مخصوصاً محل خمیرخانه باید دارای درب توری فلزی بوده و درب آن همیشه بسته تا مگس و حشرات نتوانند داخل آن محوطه شوند.

۳. طاق دکان خبازی باید همیشه سفید و تمیز بوده و به قدر کافی روزنه برای روشن نمودن دکان داشته باشد.

۴. طبخ اغذیه در محوطه جلویی دکان خبازی ممنوع است.

۵. جاهایی که نان را برای سردشدن پهن می‌نمایند باید از پارچه‌های سفید تمیز مفروش باشد.

۶. تغارها و ظروف آب نمک و سایر اثاثیه باید همیشه تمیز و پاک باشد.

۷. ظروف آب مشروب باید از آهن سفید و یا برنج بوده دارای درب باشد و به وسیله شیر از آن استفاده نمایند.

۸. عموم کارگران خبازی موظفند ماهی یکبار برای معاینه صحی نزد طبیب بلدی

۶۱. ساکما، ۳۱۰/۲۳۶۳.

۶۲. همان، ۳۱۰/۵۴۷۵۳.

- ناحیه محل کسب حاضر گردیده تصدیق صحت مزاج دریافت نمایند.
۹. متصدیان دکاکین خبازی موظفند از قبول کارگرانی که فاقد تصدیق صحت مزاج می باشند خودداری نمایند.
۱۰. تمام کارگران خبازی باید پیراهن سفید تمیز دربرداشته، همیشه آن را تمیز و نظیف نگاه دارند و شاطر و خمیرگر باید به اضافه پیراهن سفید همیشه پیش بند سفید تمیز دربر نمایند که روزی یک بار شسته شود.
۱۱. عموم کارگران خبازی باید سرخود را با ماشین نمره ۲ از ته بزنند و ناخن های خود را هفته ای دو مرتبه بگیرند.
۱۲. انداختن آب دهان و اخلاط بینی در داخل محوطه دکان ممنوع است و باید ظروف متعدد محتوی خاک اره وجود باشد که آب دهان و اخلاط بینی را در آن بیندازند.^{۶۳}

نتیجه

بلدیة ها در دورن پهلوی اول هم از لحاظ کمی و هم از لحاظ کیفی از گسترش قابل توجهی برخوردار شد. در این میان بلدیة تهران عملکرد بهتری از خود نشان داد. چرا که با تصویب نظامنامه بلدیة در ۱۳۰۹ بودجه لازم برای نوسازی و خدمات شهری در اختیار بلدیة قرار گرفت. در این میان عملکرد بلدیة تهران در حوزه کنترل قیمت ها و تأمین بازار اجناس و ارزاق کشور از اهمیت خاصی برخوردار بود. به همین دلیل شهردار تهران یعنی کریم آقا بوذرجمهری سیاست های اعمالی خود را با روشی آهین و اقتدارگرایانه اجرا می نمود. بخشی از مقررات ادارات بلدیة تهران برای تثبیت و کنترل بازار و قیمت ها، لزوم دارا بودن دفترچه بهداشت برای کلیه پیشه وران جهت مجوز کسب و کار، بازرسی از دکاکین نانوائی، تعیین ساعات کار نانوائی ها، کاهش قیمت، نوشتن آیین نامه کیفر گران فروشان می باشد. اما همواره این تغییرات اجتماعی شهری آرام و بی سروصدا پیش نمی رفت بلکه اعتراضات

شهری زیادی را برانگیخت. در این میان اصناف و گروه‌های اجتماعی از اعمال نظام نامه‌های صنفی و ارزاقی، نظارت بلدیه در قیمت گذاری و کنترل قیمت اجناس و ارزاق و سخت‌گیری بلدیه بر رعایت مقررات بهداشتی بیشترین عریضه‌ها و شکایت‌ها را انجام می‌دادند.

کتابشناسی

- ابراهیمی، مرتضی و سهیلا ترابی فارسانی، «نقش بلدیه در کنترل بازار در دوره پهلوی اول»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ش ۱۹، ۱۳۹۵ ش.
- اشرف، احمد، «نظام صنفی، جامعه مدنی و دموکراسی در ایران»، ایران‌نامه، سال ۱۴، ش ۵۳، ۱۳۷۴ ش.
- شهری، جعفر، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، ج ۲، تهران، رسا و اسماعیلیان، ۱۳۶۷ ش.
- شیخلی، سعید صباح ابراهیم، اصناف در عصر عباسی، ترجمه هادی عالم زاده، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۲ ش.
- ظهیرالدوله، صفاعلی، خاطرات و اسناد ظهیرالدوله، به‌کوشش ایرج افشار، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری فرانکلین، ۱۳۵۱ ش.
- فلور، ویلم، جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار، ج ۲، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، توس، ۱۳۶۵ ش.
- همو، تاریخ نان در ایران، ترجمه صبا کارخیران، تهران، انتشارات ایران‌شناسی، ۱۳۹۸ ش.
- مختاری اصفهانی، رضا، اسنادی از انجمن‌های بلدی تجار و اصناف ۱۳۲۱-۱۳۱۱، تهران، خدمات مدیریت و اطلاع‌رسانی دفتر ریاست جمهوری، ۱۳۸۱ ش.
- میلسپو، آرتر چستر، مأموریت آمریکایی‌ها در ایران، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران، پیام، ۱۳۵۶ ش.
- نظام‌السلطنه مافی، حسین‌قلی، خاطرات و اسناد حسین‌قلی خان نظام‌السلطنه مافی، به‌کوشش معصومه مافی، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲ ش.
- یوسفی فر، شهرام، و زهره شیرین‌بخش، زهره، «بلدیه و اصناف: چالش‌های مدیریت شهری نوین در دوره پهلوی اول»، پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، دوره ۸، ش ۱، ۱۳۹۸ ش.

نشریات

اطلاعات، ۱۳۰۸، ش ۹۴۱؛ ۱۳۰۸، ش ۷۶۸؛ ۱۳۰۹، ش ۱۰۴۰.
انجمن بلدی، ۱۳۲۵ق، ش ۱.
بلدیة، ۱۳۰۹، ش ۲؛ ۱۳۰۹، ش ۳؛ ۱۳۱۰، ش ۸ و ۷؛ ۱۳۱۲، ش ۸ و ۷.
عصر جدید، ۱۳۰۷، ش ۵۵.
کشکول، ۱۳۲۶ق، ش ۳۴.

اسناد

اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی (کمام): ۵۶ج/۱/۱۷/۱/۱۹۹؛ ۸۹۰۷۲۷؛ ۸/۱۹۸/۱۶/۷۲؛ ۷/۹۴/۱۲/۱/۳۲۸.
آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی (ساکما): ۵۱۰۶-۲۹۳-۹۸؛ ۳۱/۵۴۷۲۴، ۲۹۳/۴۴۵۸۹، ۹۶/۲۹۸/۱۸۰۶۴، ۲۴۰/۱۰۲۳۸۸، ۲۹۰/۲۷۴۴، ۳۱۰/۷۰۷۲۱، ۲۹۰/۵۹۰۲، ۲۹۳/۶۶۸۰۰، ۲۶۰/۷۳۵، ۳۱۰/۷۰۶۳۶، ۳۱۰/۴۰۷۱۶، ۳۱۰/۲۳۶۳، ۳۱۰/۵۴۷۵۳، ۳۱۰/۲۵۲۹، ۲۹۸/۱۱۷۸۷۳، ۳۱۰/۷۰۵۸۸، ۳۱۰/۴۰۷۲۱، ۳۱۰/۵۴۷۵۳، ۲۹۳/۶۰۹۳، ۳۱۰/۲۵۶۷، ۲۴۰/۵۰۹۷.